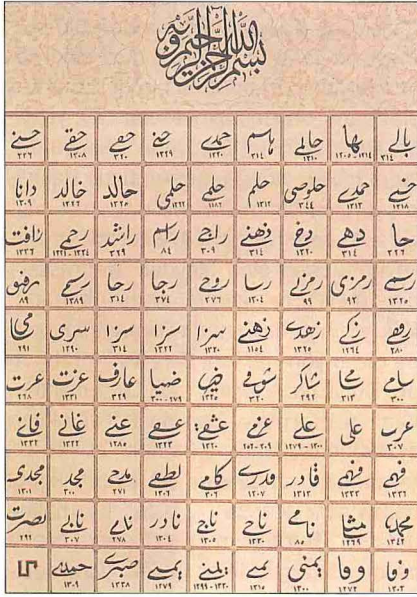

Hakkâkların imzalarından meydana gelen bir levha
(M. Zeki Kuşoğlu koleksiyonu)

Çelebi nam kâmillerdir ki bir mührü yüz kuruştan beş yüz kuruşa kadar yazarlar. Vüzerâ mühürlerini de bunlar kazır. Esnâf-ı mühr-künân-ı sîm ve heyâkil: Bunlar gümüş mühür ve tılsımât kazır başka bir esnaftır. Akîk-i Yemenî'yi kazıyamazlar. Bunların mâbeynlerinde üstatlar vardır ki ta'lik, nesih, rik'a, reyhânî tıslımları yazarlar. Dükkânları on beş, neferleri kırktır. Pîrleri Hazret-i Ukkâşe'dir" (Se-yahatnâme, I, 575).

Hakkâklığın itibarlı bir meslek olmasının iki önemli sebebi vardır. Birincisi, Osmanlı devlet dairelerinde memurların II. Meşrutiyet'e kadar (23 Temmuz 1908) imza atma yerine mühür basmaları, her türlü belgenin mühürle tasdik edilmesi ve devlet dairelerine başvuran halkın dilekçelerinde mühür kullanmak zorunda olmasıdır. İkinci sebep, Osmanlı padişahlarının bu sanatı diğer Türk-İslâm sanatları gibi himaye etmeleri ve bazılarının da bununla bizzat uğraşmasıdır. Evliya Çelebi Trabzon şehriden bahsederken şöyle demektedir: "Esnâf-ı sanâyi-i meşhûre-i Trabzon: Dünyada Trabzon'un kuyumcuları gibi üstad-ı kâmil zergeran yoktur. Hatta Selîm-i Evvel burada doğup âlem-i sabâvetinde zernişancılık ilmini tahsil etmiş ve pederleri Bayezid Han ismine Trabzon'da sikke kazımıştır; hakir bu sikkeyi gördüm" (a.g.e., II, 91).

II. Mahmud'un da mühür kazıdığı ve bunları el altından sattırıp kazancını yok-sullara dağıttığı bilinmektedir.

Osmanlılar'da hakkâklık zaman içinde çok ünlü ustalar yetiştirmiştir. Hattatlar gibi bu ustaların da hayat hikâyeleri bilinmemekte, varlıkları, geride bıraktıkları sanat şaheseri mühürlerin bir yerine sıkıştırdıkları imzalarından öğrenilmektedir. Yakın bir geçmişe kadar Beyazıt Camii bitişiğindeki eski adı Hakkâklar Çarşısı, şimdiki adı Sahafılar Çarşısı olan yerde toplu halde çalışan hakkâklar, kazıdıkları mühürleri sahiplerine vermeden önce tuttukları bir deftere basarlardı. Bununla hem kimlere mühür hazırladıkları bilinir, hem de kaybolan mührün yerine yenisi yapılarak eskisine benzemesine dikkat edilerek sahtekârlık önlenmiş olurdu. Bir semtte aynı adı taşıyan iki hakkâkın çalışmasına izin verilmezdi. Mühür üzerine tarih yazma ve imza atma geleneği Osmanlılar'la başlamıştır; ancak bazı sanatkarlar imza yerine sembolik işaretler kullanmışlar, bazıları da ünlü kişiler ve hanım müşterileri için kazıdıkları mühürlere saygılarından dolayı imza koymamışlardır. Son dönem mühür hakkâklarının en ünlüleri Dâna, Mecdî, Sâmî, İzzet, Fennî, Fehmî ve özellikle Yümnî'dir.

Hakkâklar, üzerinde çalışacakları malzemeye göre özel kazıyıcı aletler geliştirmişlerdir. Sertlik derecesi az olan altın, gümüş ve sarı gibi madenler için çelik kalemler kullanılırdı. Usta, ahşap el menagesine sıkıştırdığı işlenmemiş mührü bir elinde tutar, diğer elindeki çelik kalemle de yazısını hakkedirdi. Sertlik derecesi daha fazla olan akik, kan taşı, firuze gibi taşlar için elmas kalemler kullanılırdı.

II. Meşrutiyet'ten itibaren memurlardan mühür kullanma mecburiyetinin kaldırılması ve özellikle harf devriminden sonra gerek Latin harflerinin hat sanatına uygun olmayışı, gerekse okur yazar oranının artarak imza atma alışkanlığının yayılması sonucu mühür üzerindeki

hakkâklık sanatı devrini tamamlamış ve hakkâklar kuyumculuk mesleği içinde yer alan kalemkârlığa yönelmişlerdir. Bunda, ilerleyen teknolojinin getirdiği klişe ve lastik damga mühürlerle imza kaşelerinin de büyük etkisi olmuştur.

Mühürcülüğün dışında olan, ancak adını mühürden alan hâtemkârî de (Ar. hâtem "mühür") ağırlığını hakkâklığın teşkil ettiği bir süsleme sanatıdır. Bu tür çalışmalarda süslenecek sathın üzerine yazı veya motifler yine kalemle, fakat mühürdeki gibi ters olarak değil düz biçimde oyulur. Daha sonra oyulan kısımlara malzemenin cinsine göre onunla uyum sağlayacak başka maddeler yerleştirilir; meselâ bakır üzerine gümüş veya altın, beyaz mermer üzerine renkli mermer ve ahşap üzerine farklı renklerde ahşap (abanoz, gül ağacı vb.), sedef, fildişi, bağa gibi. Bu sanatın büyük bir bölümü kakmacılığa girmektedir. Gümüş üzerine yapılan savat da bir hâtemkârî üründür (bk. KUYUMCULUK).

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 575; II, 91; Fatma Egemen Engin, *Mühür ve Mühürcülük Sanatımız*, İstanbul 1994; Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1994, s. 70, 113-115; a.m.f., *Dünya Sanatımız Kültürümüz*, İstanbul 1994, s. 23-27; a.m.f., "Dünya Sanatlarımızdan Hakkâklık ve Mühürcülük", *Köprü*, sy. 52, İstanbul 1981, s. 30-31; Pakalın, I, 706, 766; II, 141, 607-609.

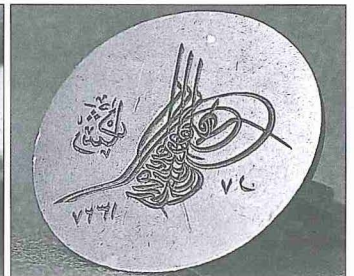
M. ZEKİ KUŞOĞLU

HAKKÂRİ

Doğu Anadolu bölgesinde şehir
ve bu şehrin merkez olduğu il.

Dicle nehrinin kollarından olan Zap Suyu'nun (Büyük Zap) sağ kıyısına 3 km. uzaklıkta, deniz seviyesinden 1650 m. yükseklikte kurulmuştur. Türkiye'de ulaşımın en zor olduğu bir yörede bulunur. Van'dan önce doğuya, sonra da güneye yönelen yol, Van-Başkale arasındaki kesiminde iki önemli ve yüksek geçidi (2260

Sultan
Abdülhamid ile
Sultan
Resad'ın
altın ve
kan taşına
hakkedilmiş
mühürleri
(TSMK)

m. yükseklikte Kurubaş Geçidi ve 2370 m. yükseklikte Güzeldere Geçidi) aştıktan sonra Başkale'den itibaren Zap Suyu vadisine inip burayı çok virajlı bir şekilde takip ederek Hakkâri'ye ulaşır. Van-Gürpınar-Kırkgeçit güzergâhı daha kısa ise de Karadağ (3752 m.) kütlesi gibi yüksek yerler aşıldığı için, ayrıca buranın yılın ancak iki buçuk üç ayında geçit vermesi ve bakımsız bulunması dolayısıyla tercih edilmemektedir. Van-Hakkâri yolundan Bağışlı'da doğuya ayrılan bir yol da Yüksekova'dan (eski Gevar) geçtikten sonra 2100 m. yükseklikteki Dilezi Geçidi'ni aşır Esendere kapısından İran'a bağlanır. Hakkâri'den batıya yönelen bir başka yol ise Uludere üzerinden Şırnak'a ulaşır. 2470 m. yükseklikteki Süvarihalil Geçidi'ni aşan bu yol Şırnak'ta ikiye ayrılarak biri kuzeybatıya doğru ilerleyip Eruh üzerinden Siirt'e, diğeri güneybatıya yönelip Cizre üzerinden Mardin'e ulaşmakta ve adı geçen merkezler aracılığı ile Hakkâri'yi Türkiye'nin başka merkezlerine de bağlamaktadır. Dolayısıyla Hakkâri, tabii koridor hizmeti gören vadiler ve geçitlerle çevreye bağlanan yolların kesiştiği noktada yer alır. Bu da eskiden beri burayı bir idarî birimin merkezi haline getirmiştir.

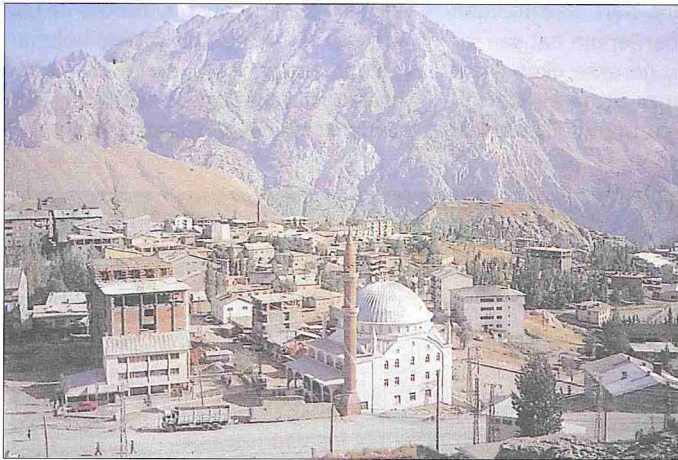
Bugün Hakkâri olarak tanınan şehrin eski adı Çölemerik'tir. Hakkâri adı, 639 yılında ilk müslüman Arap akınları yöreye ulaştığı sırada bu bölge için kullanılan Hakâriyye'den (Hakkâriyye) kaynaklanır. Bir bölge adı olarak Hakkâri, Van gölünün güney kıyıları yakınından başlayarak günümüzde Türkiye sınırları dışında kalan dağlık kesimleri de içine alan çok engebeli bir yöreyi, Çölemerik ise buranın merkezi olan kasabayı niteler. Cumhuriyet'in başlarında sahası eskisine göre daralmış ve bir kısmı sınırlarımız dışında kalmış olan vilâyet için Hakkâri, bu vilâ-

yetin merkezi için Çölemerik adı kullanılmış, fakat zamanla Çölemerik adı unutulmuş hem ile hem de merkezine Hakkâri denmiştir.

Çölemerik'in ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu hakkında bilgi yoktur. Burası Süryânî kaynaklarında Gûlârmak (Gulmar) şeklinde geçmekte, Batı kaynaklı eser ve haritalarda ise Culamerg veya Julamerg biçimlerinde yazılmaktadır. Oğuzlar Hakkâri yöresine ilk defa 432 (1040-41) yılında gelmişler (İbnü'l-Esîr, IX, 297; Yinanç, s. 40) ve yöre halkıyla savaşmış obalarını ve mallarını ele geçirmiş, kadın ve çocuklarını esir almışlardır. Ancak daha sonra onları dağlarda takip ettikleri sırada cereyan eden ikinci savaşta yenilen Oğuzlar yöreden uzaklaşıp dağlara çekilmişlerdir. Bu tarihten bir süre sonra bölgeye Tuğrul Bey yönetimindeki Selçuklular geldiler (1054), ancak uzun süreli hâkimiyet kuramadılar. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un Musul ve Azerbaycan emîrlerinden Küyüş Bey, bölgedeki Kürtler'in huzursuzluk çıkarmaları ve yol emniyetini ihlâl etmeleri üzerine Hakkâri yöresindeki birçok kaleyi zaptetmiş ve bölgede huzuru sağlamıştır (İbnü'l-Esîr, X, 477).

Atabeg İmâdüddin Zengî, 537 (1142-43) yılında Hakkâri yöresine bir ordu sevk edip bazı yerleri ele geçirdi (a.g.e., XI, 88). Yöre, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Hülâgû döneminde İlhanlılar'ın eline geçti (1259); İlhanlılar'dan sonra Karakoyunlular'ın ve Celâyirîliler'in idaresi altına girdi; tekrar Karakoyunlular'ın eline geçtikten sonra Timur'un Van gölü çevresine hâkim olması üzerine onun hâkimiyetini tanıdı. Hakkâri yöresinin hâkimi olan ve Çölemerik'te oturan mahallî beyler Timur'a bağlılıklarını bildirdiler. XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Fazlullah el-

Ömerî'nin yöreye hükmeden Çölemerik (Çölemerik جولمرک) hâkiminden bahsetmesi (et-Ta'rif, s. 38), oldukça eski dönemlerden beri buranın bir idarî merkez olduğunu düşündürmektedir. XV. yüzyılın ikinci yarısında yörede Akkoyunlular'ın hâkim olduğu, günümüzde Hakkâri şehrinde bir mahalleye (Medrese mahallesi) adını veren, 1472 tarihli bir Akkoyunlu eseri olan Meydan Medresesi'nin mevcudiyetinden anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı idaresine giren yöre bir ara Safevîler'e tâbi oldu. Bu yüzyılın ortalarında Osmanlılar'ın Van'ı fethetmesi üzerine kurulan Van eyaletine bağlandı ve Osmanlı hükûmeti tarafından sahiplerine ait olarak kabul edilen sancaklardan (ocaklık) biri haline getirildi. Buranın merkezi olan kasaba da bu dönemde imar gördü, yanibaşındaki kalesi onarıldı. XVII. yüzyılda Çölemerik'ten bahseden yazarlardan Kâtib Çelebi, "Cûlâmerik" (جولامرك) şeklinde yazdığı kasabanın Van eyaletine bağlı olduğunu ve iki vadi arasında yükselen bir tepe üzerinde kalesi bulunduğunu zikreder. Aynı yüzyılda Evliya Çelebi de adını bazan Cûlûmerik (جولومرك) (Seyahatnâme, IV, 131)), bazan Çelemerik (چله مەرك) (a.g.e., IV, 177)) biçiminde yazdığı Çölemerik Kalesi'nin Van eyaletine dahil Hakkâri hâkimliğinin merkezi olduğunu söyler. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Van eyaleti içinde bir sancak durumunda kalan Hakkâri genellikle bu eyalete bağlı bir "hükûmet" statüsünde sayılmıştır (Baykara, s. 118). Bu yüzyılın ikinci yarısında eyalet sisteminden büyük vilâyet sistemine geçilirken kurulan Erzurum vilâyeti içinde Van sancağına bağlı olan Çölemerik (Hakkâri) 1876'da kısa bir süre vilâyet merkezi haline getirilmiş, 1888'de yeniden Van vilâyetine bir sancak merkezi olarak bağlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına ait bilgi veren V. Cuinet, Van vilâyetine tâbi Hakkâri sancağının merkezi olan Çölemerik'in (Djulâmerik) 300 ev, yirmi dükkâna sahip olduğunu, yetmiş beş öğrencinin devam ettiği bir rüşdiye mektebi bulunduğunu yazar. Çölemerik'in nüfusunu vermeyen Cuinet, buranın merkez olduğu kazanın nüfusunu 4600 olarak kaydeder ki köy sayısı ve köy nüfusu çok az olan yörede bu nüfusun kasabadaki ev sayısından hareketle hiç olmazsa 3000'e yakınının Çölemerik'e ait bulunduğu tahmin edilebilir. Hakkâri, 1908 yılı başlarında iki sancağı bulunan Van vilâyeti içinde (Van ve Hakkâri) bir sancak merkeziydi (a.g.e., s. 138).

Hakkâri'den
bir görünüş

Şehir I. Dünya Savaşı sırasında Rus istilâsına uğradı (3 Aralık 1914). Bir hafta sonra geri çekilen Ruslar, 23 Mayıs 1915'te yeniden yöreye girerek Hakkâri'yi işgal ettiler. Nihayet 22 Nisan 1918'de şehir harap olmuş ve nüfusu azalmış bir kasaba olarak kurtarıldı. Cuinet'nin bahsettiği yıllarda 3000'e yaklaştığı tahmin edilen nüfusu Cumhuriyet'in başlarında bir il merkezi yapılmasına rağmen 1000 kişiyi bulmuyordu (1927 sayımında sadece 801 nüfus). Bir ara Van vilâyetine kaza merkezi olarak bağlanan, daha sonra 4 Ocak 1936 tarih ve 2885 sayılı kanunla yeniden kurulan Hakkâri ilinin merkezi olan şehrin nüfusu 1945 sayımına kadar 2000'i aşmadı (1935'te 1562, 1940'ta 1821 nüfus). Bu nüfus miktarları, ayrıca 1945 ve 1948 yıllarında yörede araştırmalar yapan coğrafyacıların gözlemlerinden (İzmir, *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Vangölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, s. 56-63; Erinc, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 3-4, s. 90), Hakkâri'nin 1892'de Cuinet'nin tasvir ettiği şehre göre çok gerilemiş bir köy görünümünde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmalara göre birkaç dükkân ve 450 kadar hâne den oluşan 2000 kadar nüfuslu (1945 sayımına göre 2145 nüfus) bir kasaba durumundaydı. Nüfusu ilk defa 1975 sayımında 10.000'i aşan (11.735) Hakkâri şehri bundan sonra özellikle yakın çevresinden daha hızlı nüfus toplamaya başladı ve nüfusu 1985'te 20.000'i (20.754), 1990'da da 30.000'i aştı (30.407).

Günümüzde Hakkâri şehri Zap Suyu vadisine sağ taraftan kavuşan Katramas çayının kuzeyindeki bir düzlükte kurulmuş yönetim binaları ve iş merkezini ihtiva eden Bulak mahallesiyle, eskiden bu

mahalleden boşluklarla ayrılan, fakat son yıllarda araları dolmaya başlayan on mahalleden (Dağgöl, Biçer, Merzan, Kıran, Bağlar, Pehlivan, Gazi, Yenimahalle, Medrese, Keklikpınar) meydana gelir. Bu mahalleler içindeki ev sayısı 7300 (Nisan 1996) civarındadır. Bunlardan kalenin eteğinde bulunan Dağgöl, Cumhuriyet'in başlarında idare merkezinin bulunduğu mahalle idi. Bu fonksiyon sonradan Bulak mahallesine geçmiştir. Bu mahalledeki İstiklâl, Cumhuriyet ve Kayacan caddeleri üzerinde okullar, ticaret yerleri ve başlıca resmî binalar yer alır. Bulak mahallesinin batısında bulunan ve Katramas çayı ile birbirinden ayrılan Merzan ve Pehlivan mahalleleri, eski köylerin sonradan belediye sınırları içine alınmasıyla mahalle statüsüne kavuşmuştur. Bunlardan Merzan mahallesinin 1995 Ekim ayında ikiye ayrılmasıyla Bağlar adında yeni bir mahalle oluşturulmuştur. Aynı şekilde 1994 yılında Dağgöl mahallesinden ayrılan bir mahalleye, özellikle taş işlemeli kapısıyla dikkati çeken Meydan Medresesi'nin adına nisbetle Medrese mahallesi adı verilmiştir. Cumhuriyet'in başlarında harap durumda olan, ardından onarılarak bir ara hapis hane yapılan, son olarak Vakıflar İdaresi tarafından aslına uygun biçimde restore edilen Meydan Medresesi halen boş bulunmakta (Nisan 1996) ve müze olarak kullanılması tasarlanmaktadır. Bu eserin dışında Hakkâri'de önemli tarihî âbide, şehrin güneyinde Katramas çayı ile ona kavuşan Serink deresi arasında kalan ve bu iki vadiye dik yamaçlarla inen tepe üzerinde yer alan Çölemerik Kalesi'dir.

Hakkâri'nin merkez olduğu Hakkâri ili kuzeyden Van, batıdan Şırnak illeriyle kuşatılmıştır. Ayrıca doğuda İran, gü-

neyde Irak topraklarına komşudur. Merkez ilçeden başka Çukurca, Şemdinli ve Yüksekova ilçelerine ayrılmıştır. 7121 km² genişliğindeki Hakkâri ilinin 1990 sayımına göre nüfusu 172.479, nüfus yoğunluğu ise yirmi dört idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 1995 yılı istatistiklerine göre Hakkâri'de il ve ilçe merkezlerinde kırk dört, kasaba ve köylerinde 306 olmak üzere toplam 350 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı yirmi üçtür.

Hakkâri nisbesiyle meşhur önemli kişilerden bazıları şunlardır: Meşhur sûfî ve âlim Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Kureşî el-Hakkârî, Esedüddin Şîrkûh'un imamı ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin danışmanı Ziyâeddin İsâ b. Muhammed el-Hakkârî, Sultan Baybars'ın ünlü kumandanı Şerefeddin İsâ b. Muhammed el-Hakkârî, müfessir Şehâbeddin Ahmed b. Ahmed el-Hakkârî ve Şâfiî fakîhi Muhammed b. Abdullah el-Hakkârî.

BİBLİYOGRAFYA :

Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), V, 645; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 470; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, IX, 297; X, 477; XI, 88; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif*, Kahire 1312/1894, s. 38; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 419, 420; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 187; IV, 131, 177; Cuinet, II, 728-730; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 580; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 40; Reşat İzmir, *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Vangölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, Ankara 1951, s. 47, 48, 49, 56-63; a.mlf., "Cilo ve Nemrut Dağlarıyla Hakkâri ve Vangölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları", *DTCFD*, IV/1 (1946), s. 103-112; a.mlf., "Cilo Dağlarının Turizm Bakımından Değeri", *Ülkü*, III. seri, Ankara 1947, s. 4; a.mlf., "Vangölü Çevresi", a.e. (1948), s. 13; Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1953, s. 56, 57; a.mlf., "Van'dan Cilo Dağlarına", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 3-4, İstanbul 1953, s. 90-95; Osman Yalçın, *Van-Hakkâri*, İstanbul 1961; D. Hills, *My Travels in Turkey*, London 1964, s. 177-179; Metin Sözen, *Anadolu Kentleri*, İstanbul 1971, s. 242-243; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 82; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980, s. 202; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1982, s. 154-160; a.mlf., "Hakkâri", *Coğrafya Dünyası*, I/1, İstanbul 1950, s. 31-40; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 118, 125, 138; Basile Nikitine, "Le système routier du Kurdistan", *La géographie*, LXIII, Paris 1935, s. 363-385; Necmi Östen, "Hakkâri", *Ülkü* (Yeni Seri), sy. 77, Ankara 1944, s. 8-10; Besim Darkot, "Çölemerik", *İA*, III, 441-442; a.mlf., "Hakkâri", a.e., V/1, s. 97-99.

METİN TUNCAL

Meydan Medresesi'nin dıştan görünüşü ile avlusundan bir köşe - Hakkâri

